

XIX. YÜZYIL İKİ DİLLİ SÖZLÜKLERİ VE TUKAY'IN DİLİ

E. Ş. YUSUPOVA

Aktaran: Mustafa ÖNER

Özet

XIX. yüzyılın sonu ile birlikte Tatarlar arasındaki gelişme ve ilerlemenin bir sonucu olarak kitap basım faaliyetleri artmış, sözlük ve gramerlerin yazımına başlanmıştır. Bu dönemde yazılan iki dilli sözlüklerde Tatarcanın olağan ve farklı özelliklerinin bir arada bulunduğu görülmektedir. Bu yazıda söz konusu sözlüklerdeki olağan ve farklı özelliklerin aynı dönemde eser vermiş olan Tukay'ın eserlerindeki dil malzemesi ile paralellikler göstermesi konusu ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tukay, iki dilli sözlükler, Tatar dili.

XIX. Century Bilingual Dictionaries and Tukay's Language

Abstract

With the end of the XIX. century, book publishing activities had been increased and writing of dictionaries and grammars had been started, as a result of development and progress of the Tatars. There appear to be a combination of the usual and diversify features of Tatar language, in the bilingual dictionaries which were written in this period. In this article, subject of showing parallels of the usual and diversify features which in those dictionaries with the language material of Tukay who works in the same period was discussed

Key words: Tukay, bilingual dictionaries, Tatar language.

XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı, Tatar edebî dili tarihinde yenileşmeler, değişimler bakımından çok zengin, özellikli ve karmaşık bir dönemdir. Bu dönemde Tatar dilinin gramerleri, sözlükleri hazırlanır, kitap basımı işi ilerler; Tatar halkının tarihi, kültürü, etnografyası, folkloru köklü bir biçimde araştırılmaya başlanır. XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başı arasında yayımlanan birçok gramerde, ders kitaplarında, sözlüklerde Tatar edebî dilinin normları yansımaları bulur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, iki dilli sözlüklerin çokluğu bakımından farklıdır. Bu sözlükler iki amaçla yazılmıştır: Ruslara Tatarca'yı, Tatarlara da Rusçayı, kendi kendine öğrenme amacı hedeflenmiştir. Bu sözlükler arasında sözlüksel birimlerin zenginliği, yapısının olgunluğu, kullanılan yöntemlerin yeniliği bakımından A. Troyanskiy, S. Kuklyaşev, K. Nasırı, N. Ostroumov, Ş. Gabdelgaziz, M. Yunısov'un eserleri özellikle dikkate layıktır.

Sözlüklerde, günlük hayatta en sık kullanılan yüz binden fazla sözlük birimi toplanmıştır. Sözlüklerde Tatarcanın bu dönemdeki fonetik, söz varlığı ve dil bilgisi normları kaydedilmiştir. Bunların çok çok hazırlanması, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı arasında Tatarca öğrenmeye büyük bir ihtiyaç duyulduğunu gösteriyor.

Tatar dil bilimi alanında böyle büyük değişimlerin sürdüğü sırada edebiyat meydanına A. Tukay çıkar. Sözlüklerin ve A. Tukay'ın eserlerinin yaklaşık olarak aynı zamana denk gelmesi, karşılaştırmalı olarak bazı gözlemler yapma imkânı veriyor. Bu çalışmada karşılaştırmalar için yukarıda anılan sözlüklerde toplanan sözler ve A. Tukay'ın şiirleri ele alınmıştır.

XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başında, söz başı konumunda c'leşirme ve y'leşirme paralel kullanılmıştır. Bu, o dönemde bu durumun henüz standarda bağlanmadığını gösteriyor. Bu y'leşirme, Tatarcanın eski kitap dilinin bir geleneği olsa da A. Tukay'ın şiirlerinde az gözleniyor, sözlüklerde ise aksine bu özellik egemendir. Örneğin: *iÊãßyëtmek* – достигать [T., 1835, s.278], *iÊã yëten* – лёнь [T., 1835, s.278], *iÊãÔ yëtmëş* – семьдесят [T., 1835, s.278], *iÑyër* – земля [T., 1835, s.286], *iÑ yır* – песня [T., 1835, s.286], *iáßã ä yëlken* – парусь [T., 1835, s.318], *iÑã ä yëren* – рыжий [T., 1835, s.287], *iáã yëlem* – клей [T., 1835, s.314], *iÑã cedre* – пуля [T., 1833, s.392], *iÇÑcar* – берег [T., 1833, s.393], *iÇæ cav* – война [T., 1833, s.418], *iÑØŞicirtkiç* – хищный [T., 1833, s.394], *iæÑÚÇã curgan* – одеяло [T., 1833, s.395].

A. Tukay'ın şiirlerinde c'leşirme durumuna da sık rastlanır. Bunu Orta Diyalekt özelliği olarak göstermek mümkündür.

*Cëğët bëlen kızlar yöriy şarkıldaşıp,
Boz östënde timërayak bëlen şuvıp. (Suvık)*

“Delikanlı ile kızlar yürür fıkırdaşıp, / Buz üstünde patenle kayıp.”

Totsa baştan saçtaras, şıltır da şıltır con aga. (Sataşkan)
“Tutsa baştanberber, patır patır tüy akar.”

*Cedre tiydë tuğrı tözep atkan cirge;
Avıp töştë Börkët cedre bërlen bëрге.*

“Mermi deydi tam da nişan alıp attığı yere; /Yıkıldı düştü kartal mermi ile birlikte.”

Sözlüklerde kayıtlı ve Tukay şiirlerinde kullanılan bazı sözlerde yazılı edebî dil gelenekleri korunmuştur. Örneğin, **bugday** – пшеница [T., 1833, s.219], **ağız** – рот,

уста [Т., 1833, s.52], **çırag** – лучина [Т., 1833, s.466], **kapug** – ворота [Т., 1835, s.65], **b~m:muz** [Т., 1835, s.214] – boz; **d~t:dërsek** [Т., 1833, s.526] – tërsek, **dëz** [Т., 1833, s.529] – tëz, **dir** [Т., 1833, s.529] – tir, **dëzgën** [Т., 1833, s.529] – tëzgën, **dastımal** [Т., 1833, s.530] – tastımal vb.; **t~d: tulkın** [Т., 1835, s. 20.] – dulkın vb.

Bu durum için Tukay şiirlerinden örnekler verelim:

Saçlerën ürgeçtarap, sikêrdê töştê suga ul. (Su Anası)

“Saçlarımı örünce tarayıp, hopladı düştü suya o.”

Kiçten yokıñ kala da,

Yıglap üte köndëzëñ. (Bişek Cıruarı)

“Akşamdan uykun kalır da, /Ağlayarak geçer gündüzün.”

Kütergen kul dogaga, yad ite ul şunda üz ughın:

Hodayım, diy, behêtlê bulsaydê söygen gaziz ughım! (Ana dogası)

“Kaldırmış el duaya, yad eder o şurada kendi oğlunu:/Allahım der mutlu olsaydı sevgili aziz oğlum!”

Bu yılda da bogday bik uñgan, kıyblalarga taba yıglıgan. (Aksak Yosıp köyê)

“Bu yıl da buğday pek bereketli, kiblelere doğru yıkılmış.”

Ul döyü uygandı. Dürt yakka bakar,

Köfêr süzler, agızdın utlar saçar. (Pêçen bazarı yahud yana kisêkbaş)

“O dev uyandı. Dört tarafa bakar, /Küfür eder, ağzından ateşler saçar.”

Sözlüklerde toplanan sözleri kökenleri bakımından incelersek, onların esasında Türk-Tatar sözleri olduğunu görürüz. Bunlar insanın beden yapısına, akrabalık adlarına, günlük hayata, bitkiler ve hayvanlar dünyasına aittir. Edebiyatın esas zenginliği olarak halkın canlı konuşma dilini alan A. Tukay’ın şiirlerinde de Türk-Tatar sözleri esas yeri işgal eder.

Bu dönem için özellikle karakteristik olan Arap-Fars alıntıları dil öğrenme kitaplarında da A. Tukay şiirlerinde de sık sık görülüyor. Sözlüklerde bu sözler din, öğrenim, bilim alanına ait öbeklerde epeyce çok. Bu alıntılarının bazıları Tatarcada aktif olarak kullanımdadır. Örneğin; *alla, din, kitap, kalem, defter, resêm*. Bazıları ise pek seyrek kullanılır, bunlar zaman geçtikçe, arkaik sözler safına katılır: **kitab** – книга [Г., 1804, s.242; Ш., 1893, s.10], **kagas** – бумага [Кр., 1880, s.16], **sabak** – урок [О., 1892, s.166], **kalyem** – перо [Ш., 1893, s.11; О., 1892, s.144], **kalpa** – учитель [О., 1892, s.144], **kat’** – письмо [О., 1892, s.112], **gılêm** – знание, учёность [О., 1892, s.58], **akeyet** – рассказ, анекдот [О., 1892, s.9], **myedryese** – школа [Г., 1801, s.19], **myektep** – школа [Г., 1801, s.19], **şakird** – ученик [Г., 1801, s.19], **alim** – мудрец [Г., 1801, s.19], **nukta** – точка [Г., 1801, s.19], **ÊæÇÊ tavat’**

– чернильница [Г., 1801, s.19], кауар’–слово [Г., 1801, s.19], **İÑÓ dyers** – лекция [Н., 1878, s.59], просвещение [Н., 1878, s.160], **djedvyel’** – таблица [Н., 1878, s.201], **dyeftyer’** – тетрадь [Н., 1878, s.59], **risalye** – книжка [Н., 1878, s.60], **talib** – студент [Н., 1878, s. 74], **kagidyе** – правила [Н., 1878, s. 84], **alif’biy** – азбука [Г., 1801, s.2; Ю., 1900, s.8], **ahtari** – словарь [Ю., 1900, s.11], **staz’** – профессор [Ю., 1900, s.55], **nehü** – грамматика [Т., 1833, s.216], **gylymi sarıf, gylymi nehü** – грамматика [Г., 1804. s.104], **lisan** – язык, словесно [Т., 1833, s.201], **zeban, lisan** – язык [Н., 1892, s.225], **lögat’** – наречие [Тр., 1835, s.202], **elif-bi, hörüf-i huca** – алфавит [Н., 1892, s.5], **fihrest** – алфавит [Т., 1835, s.55], **resëm-ë hat** – правописание [Т., 1833, s.548], **kuul** – слово, речь, предложение [Т., 1835, s.127], **sehün** – слово, предложение [Т., 1833, s.563]. Bugün bu sözlerin anlamlarını sözlüklere bakmadan bilmek imkânsız. Biz bu konuda sözlüklerde kayıtlı birimlerin A. Tukay'ın şiirlerinde de geçtiğini gördük. Örneğin,

*Açılmış yañı göller, behreler zar,
Ve mahsus suhteler çön höcreler var.*

“Açılmış yeni güller, nasipler ağlamakta,
Ve mahsus talebeler için hücreler var.”

*Ene çülmek: Añar katık tutırgan,
Mene helpe: Başı mantıyk tutırgan. (Ene-mene)*

“İşte çömlük: Ona katık süt doldurulmuş
İşte üstat: Başı mantık doldurulmuş”

*Yözemner könge karşı yaltırıylar legil’ yakuttay.
“Üzümler güneşe karşı parlar lâl yakut gibi” –Tilki ve Üzüm”*

*Sin zakon-stat’yalarga baş imiysëñ, hörre sin,
Eylenesëñ, tulganasıñ, tügerek sin, körre sin.*

“Sen kanun maddelerine baş eğmezsin, hürsün;
Dönersin, dolanırsın, yuvarlaksın, küresin.” - Gıylave”

Örneklerin gösterdiği üzere, her iki kaynakta da ortak sözler var. Yani bu sözler aynı zamanda dilde aktif olarak kullanımdadır sonucu da çıkarabiliriz.

XIX. yüzyıl sonu-XX yüzyıl başında Tatarcaya Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla Avrupa dillerinden giren sözler, çeşitli tematik öbeklere bağlıdır. Sözlüklerde Rusça alıntılar, tarım, ölçü birimleri, ay adlarını bildiren sözler arasında vardır. Onların bir kısmı Tatarcanın fonetik yasalarına uyar. Örnek olarak aşağıdaki sözleri gösterebiliriz: **suka** [Yu., 1900, s.49; N, 1878, s.72], **kamıt’** [Yu., 1900, s. 47; Ş., 1893. s. 20; H., 1878, s.80], **buryanya** [Yu., 1900, s.27], **burazna** [Yu., 1900, s.27; T., 1833, s.190], **laçınka** [Kr., 1880, s.21; O., 1892, s.145], **salam’** [Kr., 1880, s.21; Ş., 1893, s. 21; K., 1859,

s.61; O., 1892, s.170], **eskert** [Kr., 1880, s.21; O., 1892, s.175], **aven**' [Ş., 1893, s.21], **sacin**' [O., 1892, s.168], **mija** [O., 1892, s.91], **ÇNÔ arış**' [T., 1833, s.29], **ucım**' [O., 1892, s.155], **kurımı** [O., 1892, s.127], **jyaşnek**' [O., 1892, s.90], **laçınka** [O., 1876, s.100; O., 1892, s.145], **sut**' [O., 1892, s.180], **jaluanja** [O., 1892, s.68], **jarmavay**' [O., 1892, s.72], **çin**' [O., 1892, s.127], **zakon**' [O., 1892, s. 90] vb. Ancak şunu da söylemek gerekir ki Rusça alıntılar sözlüklerde nispeten az verilir.

A. Tukay'ın lirizmine gelince Rus alıntılarında toplumsal-siyasi temaya ait sözlerin çokluğu göze çarpar. Bu durum, şairin devrimler döneminde yaşaması ve siyasi idealleri ile açıklanabilir. Örneklere bakalım:

*Bakça eçēnde par kayın, yafrak yara yıl sayın,
Koçak-koçak donoslarını yavdıramın kön sayın.* (Kuşımıy ışan cırlıy)

“Bahçe içinde çift kayın, yaprak açar her yıl;
Kucak kucak ispiyonları yağdırırım her gün.”

*Tirek tirek sitsa bula, matur bula çarşavga,
Bötēn Kazan abıstayı agent hezēr Varşevga.* (Avıl cırları)

“Direk direk basma var, güzel olur çarşaf için,
Bütün kazan kadınları ajan şimdi Varşov için.”

*Kayda kittēsenzurlık,
Kollık, tarlık, kim-hurlık?* (Hörriyet hakkında)

“Nereye gitti sansür,
Kulluk, sıkıntı ve aşığılama”

XIX. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başı arasında yayımlanan iki dilli sözlüklerde hep bu devrin en aktif söz birimleri toplanmıştır. Fakat bu sözlerin bir kısmı, zaman geçtikçe, kullanımdan düşer, eskimiş sözler safına katılır. Örneğin, **jalav** – завязка у платья [T., 1833, s.407], **yalav** – флаг [T., 1835, s.314], **yas** – траур [T., 1835, s.295], **Berlin arbası**– карета [Ю., 1900, s.33], **syake** – лавка [скамья] [Ю., 1900, s. 55], **ut küyesi** – пароходь [H., 1878, s.16], **ut arbası** – паровозь [H., 1878, s.120], **cildırğa** – лыжи [O., 1876, s.72], **tüstüşürüçi**– фотографь [Ш., 1893, s.7], **suvık temirçi**– слесарь [Ш., 1893, s.7], **leşker** – войско [T., 1835, s.201], **yamin** – присяга [T.,1835, s.326], **tu** – знамя [T., 1833, s.379], **tyankyahanya** – монетный дворь [T., 1833, s.377], **binyek** – тысяча [K., 1859, s.26], **tuman** – большое скопление людей [O., 1876, s.125; O., 1892, s.205] **tanuk** – свидетель [Ю., 1900, s.47], **tabança** – пистолеть [T., 1833, s.5], **aybalta** – секира [H., 1892, s.11], **alay** – отряд [K., 1859, s.12] vb. Böyle sözler A. Tukay'ın şiirlerinde de var:

*Yaba cilenēn, cilden kaçadır,
Niçe yapsa da, cil anı açadır.* (Şekērd yahud bēr tesadēf)

“Kapatır yeleşini, yelden kaçar,
ne kadar kapatsa da yel onu açar”

Cilen “İçine pamuk koymadan genişçe dikilmiş eski millî üstlük giyim” (*Tatar tälänñ añlatmalı süzlëğ* 3.s. 773)

Şunda **sargaskyar** üzënce gorur,
Bërle gaskerge karap çitte torır. (*Kisëkbaş'ka gıylave*)

“Şurada serasker kendince gururlu, askere bakar kenarda durur”

Sargaskyar: (Eski Söz) “Asker başı, serasker” (*Tatar tälänñ añlatmalı süzlëğ* , 2, s. 711)

Ulıb bër süzde bër dertlë cemagat,
Çıgıp meydane, küsterdë **senagat**.

Senagat “zenaat”. Bu söz uzun yıllar boyunca unutuldu. Ancak son yıllarda kullanıma tekrar girip basında görülmeye başladı.

Tabiblëk fenë yuk dip te yamanlıylar, di, doşmannar. (“Tabiplik bilimi yok diye kötülüyorlar düşmanlar” Bëznë urınsızga yamanlıylar)

A. Tukay’ın şiirlerinde, bugünkü edebî dil normlarından bakınca, diyalektal sayılan, mastarın **-maga/ -mege** biçimi göze çarpar. Bu biçim Kazan arkası ağızlarına özgü, bunun için A. Tukay’ın şiirlerinde buna rastlamak normal.

Heyle itken monda da ul taz yavız,
Bëlmege mömkin, resëmge baksagız! (Taz)

“Hile yapmış burada da o kel; bilmek mümkün, resme baksanız”

Küz karaşında sinën dönya kürëndë meñgë tön,
Kittën ezlep sin, anı yakturmaga ideal utın. (Dahiga)

“Göz bakışında senin dünya göründü ebedi gece; gittin arayarak sen, onu yak-tırmaya ideal ateşini”

Bulmaga mömkin idëñ bit bay këşë,
Sevdegerlernëñ kügënde ay këşë. (Öç hakıykat)

“Olman mümkün idi zengin kişi, tüccarların göğünde ay kişi”

İlave olarak şunu da söyleyebiliriz: Genellikle şiir türü eserlerde morfolojik ağızlaşmalar daha çok kullanılır ve bunu bugünkü araştırmalar da doğrulamaktadır.

Sözlüklere gelince orada yer alan ağız sözleri esasen, sözlüksel diyalektizmlere aittir. Dolyasıyla bu alanda sözlüklerin söz varlığı ve A. Tukay’ın şiirlerindeki sözler arasında ortaklık pek az.

XIX. yüzyıl sonu-XX.yüzyıl başı arasında **-mak/-mek** ekli mastar aktif kullanımdadır. Sözlüklerde de filler bu biçimde kaydedilmiştir. Bu şekiller A. Tukay'ın şiirlerinde de sık sık rastlanır. Örneğin:

*İRte belen **kaynamakta** ul bazar,*

*Anda da monda kızadır **sevdeler**.* (Pëçen bazarı yahud Yana Kisëkbaş)

“Sabahleyin kaynamakta o pazar, orada burada kızmaktadır alışverişler”

***Aşık**makta herkëm de artınnan kuvgan töslë.* (*Tevlëk*)

“Acele etmekte herkes arkasından kovulmuş gibi”

*Kötüv-kötüv **mën**mekte,*

Kükke citëz koşlar da. («*Tevlëk*»)

“Sürü sürü çıkmakta; gökyüzüne becerekli kuşlar da”

Böylece, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı arasında yayımlanan sözlükler ve A. Tukay'ın eserleri millî edebî dilin fonetik, sözlük, dil bilgisi normlarını oluşturmada büyük rol oynamıştır. Sözler arasındaki ortaklıklar da tam bunu anlatır. A. Tukay, sözlüklerde, gramerlerde, dil öğrenme kitaplarında var olan gelenekleri daha da geliştirir ve zenginleştirir. Şairin edebî dili geliştirmekteki etkinliği bununla belirlenir. XIX. yüzyıl boyu Tatar edebî dilinin normlarını işleme, olgunlaştırma süreci devam eder. Her bakımdan bu işi Tatar edebiyatının görkemli temsilcileri yaparken, diğer yandan da sözlüklerde, dil öğrenme kitaplarında da bu yansır. Dolayısıyla bu alandaki incelemeler de ilgi çekicidir.

Kaynakça

Giganov, İ. (1801), *Slova korennie, nujneysie k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskomu yazıku, sobrannie v Tobolskoy glavny şkole uçitelem tatarskogo yazıka, Sofiyского sobora svyaşçennikom Yosıfom Giganovim i yurtovskimi mullami svidetel'stvovannie.* Sankt-Peterburg.

Giganov, İ. (1804), *Slovar rossiyско-tatarskiy, sobranniy v Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitelem tatarskogo yazıka İ Giganovim i mullami yurtovskimi. училище учителем татарского языка И.Гигановым и муллами юртовскими.* Sankt-Peterburg.

Kratkiy tatarsko-russkiy slovar's pribavleniem nekotorih slavyanskihi slova s tatarskim perevodom (1880) Kazan', 1880. 55; 1882. 55 s; 1886. 96 s; 1888. 96 s; 1891. 96 s.

Kuklyaşev, S. (1859), *Slovar' k tatarskoy hrestomatii.* Kazan'.

Nasiri, K. (1878), *Tatarko-russkiy slovar'.* Kazan'.

Ostroumov, N. P. (1876), *Perviy opit slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vigovoru kreşçenih tatar Kazanskoy guberniy.* Kazan'.

Ostroumov, N. P. (1892), *Tatarsko-russkiy slovar'.* Kazan'.

Troyanskiy, A. A. (1833), *Slovar' tatarskogo yazıka i nekotoryh' upotrebitel'nih v nem' recheniy arabskih i persidskih, sobranniy trudami i tşçaniem uçitelya tatarskogo yazıka v Kazanskoy seminariy svyaşçennika Aleksandra Troyanskogo i naçetananiy s dosvoleniya komissii duhovnih uçilişç' v 2 T. Kazan' T. 1. –629 s.; Kazan' 1835.T. 2. –340 s.*

Gabdelgaziz, Ş (1893), *Perevod s tatarskogo na russkiy yazık ili slovar' . Kazan' .*

Yunusov, M. (1900), *Tatarsko-russkiy slovar' naibolee upotrebitel'nih slov i virajeniy. Kazan' .*